

M
Museum Overijse
De Adel
De Markt

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen

Heeft Willem van Hildegarsberch gezongen?

De Hollandse sprookspreker Willem van Hildegarsberch (ca. 1350-1408) is niet echt de geschiedenis ingegaan als een feestnummer. En dat terwijl hij als redenaar tot in de hoogste kringen op feesten heeft gesproken. De meeste van zijn 120 overgeleverde sproken zijn echter ernstig van toon. Als een brombeer van het type Maarten van Rossum kwam hij in dichtvorm de toestand in de wereld bespreken, en die was meestal weinig rooskleurig.¹ Zal het publiek niet af en toe gedacht hebben: 'Hoe komen we aan die man?' Of mogen we achter deze professionele voordrachtskunstenaar toch af en toe een verborgen talent vermoeden dat de toehoorders wist te boeien? Een doodenkele keer komt hij ineens met een kolderiek gedicht en het begint er steeds meer op te lijken dat hij ook kon zingen. Op het gebied van big data bestaat al sinds de jaren negentig de Nederlandse Liederbank van het Meertens Instituut in Amsterdam. Deze database, die nu zo'n 170.000 liederen bevat, stelt onderzoekers in staat om van liedteksten de verloren melodieën terug te vinden.

Kritiek

Terug naar Willem. De hoge dames en heren kregen in veel gevallen te horen dat ze te weinig rekening hielden met God en dat ze met hun gedrag hun zielenheil en het eeuwige leven op het spel zetten. De heren kregen bovendien vaak de boodschap dat ze het volk niet moesten uitbuiten maar beschermen. Het is natuurlijk wel lef hebben: de verantwoordelijke elite tijdens de maaltijd eens even de oren wassen, al werd er nooit op de man of vrouw gespeeld. Eigenlijk kwam Willem de uitgelaten sfeer toch een beetje verpesten en je vraagt je af waarom hij telkens toch weer uitgenodigd werd. Sterker nog, op de top van zijn roem mocht hij niet alleen op hoogtijdagen voor de tafel van Albrecht van Beieren (1336-1404), de graaf van Holland, komen spreken; hij kreeg bovendien de hoogste beloning van alle sprekers. Kort na Willems overlijden kocht de zoon van de graaf – toen inmiddels zelf als Willem VI (1365-1417) aan de macht – in 1409 een bundel met sproken bij wijze van aandenken. Een curi-

euze paradox: een dichtende zedenprediker komt de elite vermanen en de elite geniet er nog van ook. Als Willem nu nog een conferencier was geweest zoals Wim Kan of Youp van 't Hek, dan kon men zich er iets bij voorstellen. Maar Willem permitteerde zich zelden een grapje.

Ernst en frivoliteit

Daarmee zijn we bij de volgende paradox aanbeland: want soms veroorloofde Willem zich wel een grapje en als hij echt los gaat dan is het meteen: van dik hout zaagt men planken. Kluchtig zijn sproken als *Vanden Waghen* en *Vanden Paep die sijn Baeck Ghestolen Wert*, al blijft de ondertoon – corruptie in de rechtspraak en bij de clerus – ernstig.² Ook enkele fabels met Reinaert in de hoofdrol zullen deels als grappig ervaren zijn. Maar met name de boerde *Vanden Monick* is van een schunnigheid die je bij een serieuze ‘moraalridder’ als Willem niet echt zou verwachten.³ Eigenlijk zouden alle 120 sproken van Hildegarsberch eens langs de stylometrische meetlat gelegd moeten worden om te zien of alle dichtwerken wel van hem zijn – maar dat is onderzoek voor een volgende keer.⁴ Voorlopig wordt er even van uitgegaan dat de inhoud van de twee overgeleverde grote handschriften Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 15.659-61 (B) en Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 128 E 6 (H) dicht bij Willems repertoireboek staat en dat de daarin opgenomen teksten dus representatief zijn voor zijn sprekerswerk.⁵

In *Vanden Monick* vertelt Willem hoe een dominicaner bedelmonnik die zeer goed kan preken en een vroom en heilig leven leidt, vaak de biecht moet afnemen bij een hele mooie vrouw. Op een dag kan de bedelmonnik de verleiding niet meer weerstaan en bedrijft hij de liefde met haar. De dame in kwestie raakt zwanger en in de parochie beginnen geruchten rond te zingen. De broeder is wanhopig en krijgt bezoek van de duivel in vermomming (die uit is op wraak). De duivel tovert het geslachtsdeel van de priester weg, zodat deze denkt zijn onschuld te kunnen aantonen. Wanneer hij, na een donderpreek over leugenpraat en achterklap, zijn pij optilt, zet de duivel zijn geslachtsdeel plots terug met een erectie van heb-ik-jou-daar: ‘Stiver ende harder mede Dant ye wert tot sinen daghen’ (Stijver en ook harder dan hij ooit geweest was, v. 174-175). Het verhaal eindigt ermee dat de schuldige monnik zwaar wordt mishandeld door zijn parochianen. De moraal van het verhaal is natuurlijk weer serieus: hoe vroom men ook leeft, men moet altijd op zijn tellen passen en de gevolgen weten te overzien, want daar zijn altijd de verleiding van de vrouwen en de listen van de duivel. Maar de narratieve illustratie bij deze moraal is duidelijk frivoler dan in menige andere sproke. Men kan zich dus vergissen in het imago van de rondtrekkende sprookspreker: hij kon niet alleen het publiek vermanen, maar ook grappig uit de hoek komen.

Op de twintigste-eeuwse schoolplaat van J.H. Isings (1884-1977) van het tweede huwelijk van Albrecht van Beieren met Margaretha van Kleef in 1394 staat ook sprookspreeker Willem van Hildegaersberch in de Ridderzaal te Den Haag afgebeeld (afb. 1). Hij is een wat saaie man op leeftijd in een grauw habijt (al was hij zeker geen geestelijke), die met zijn repertoireboek in de hand in de rij op zijn beurt staat te wachten. De spreker is uiteindelijk ook niet in een vrolijk feestlied uitgebarsten, maar heeft vrijwel zeker de sproke *Van Feeste van Hylie* voorgedragen: een gortdroog berijmd betoog over de instelling van het huwelijk als sacrament door God in het aards paradijs, over de noodzaak tot voortplanten, over de vrije wil en over de edelen die moeten ophouden onderling ruzie te maken.⁶ Willem wordt na afloop bedankt en beloond met vier guldens, die toen nog echt van goud waren.

Ditmaal is hij wederom doodserieus en ingetogen, geen jolige en uitbundige man dus, die Willem van Hildegaersberch. Een zingende Willem leek me aanvankelijk weinig aangenaam. Maar hij heeft wel strofische gedichten gemaakt en strofenvorm kan op een lied duiden. Hoe consequenter het aantal versregels per strofe en hoe regelmatiger het rijmschema en de accenten, des te aannemelijker wordt het dat we met een lied te maken hebben. Een lied heeft immers een vaste melodie die deze herhalende regelmatigheden vanzelf afdwingt. Het gebeurde in het verleden veelvuldig dat er nieuwe teksten werden geschreven op al langer bestaande melo-

AFB. 1 Willem van Hildegaersberch als sprookspreeker in de Ridderzaal. Schoolplaat van J.H. Isings, ca. 1968. Foto: auteur.

dieën. Populaire melodieën werden als het ware steeds hergebruikt. Dit wordt *contrafactuur* genoemd. Veel liedteksten zijn in het verleden overgeleverd zonder muzieknotatie, maar regelmatig wel met een wijsaanduiding. Om bij teksten de ontbrekende melodieën te achterhalen bouwde de onlangs overleden musicoloog Louis Grijp (1954-2016) de zogenaamde Voetenbank, die later uitgroeide tot de Nederlandse Liederenbank (www.liederenbank.nl).

Liedformules

De naam Voetenbank verwees naar de versvoeten. Als twee strofische gedichten een gelijkvormige reeks versvoeten vertonen, dan is er een gereede kans dat ze op dezelfde melodie gezongen zijn. Via deze methode kwam Louis Grijp achter melodieën waarop bepaalde strofische gedichten van de mystica Hadewijch gezet waren. Dat waren soms Latijnse religieuze liederen (zoals *Mariae praecognio*) maar soms ook profane Franse minneliedjes (bijvoorbeeld *Ne me done pas talent*).⁷

Als zo'n hoogstaande mystica al overal melodieën vandaan haalde om haar strofische gedichten op te zingen, waarom Willem van Hildegaersberch dan niet? Laten we Willems meest regelmatig opgebouwde sproke *Vanden Wijnvat* als uitgangspunt nemen. Inhoudelijk wijkt het gedicht in weinig af van wat we van Willem gewend zijn. De dichter komt een groot wijnvat tegen waar negen banden omheen zitten. De banden vertegenwoordigen allerlei deugden: vrijgevigheid, wijsheid, standvastigheid, schoonheid enzovoort. Allemaal eigenschappen die God zullen behagen. Wat opvalt aan het gedicht is hoe jambisch het eigenlijk van opbouw is. Ik neem hier als duidelijkste voorbeeld de tweede strofe:

*Twas een wijnvat al gheheel,
Mit neghen banden wel ghebonden,
Alsoe volmaect datmen niet veel
Sijns ghelijcs een heeft ghevonden.
Die doecht die waer mi quaet te gronden
Vanden traen, die lach int vat,
Op dat mi God verliet die stonden,
Ic wilre u off segghen wat.*

[Het was alles bij elkaar een wijnvat,
Met negen stevige banden er omheen,
Zo volmaakt dat men iets dergelijks
Niet vaak eerder zal hebben gezien.
De deugd van het sap in dat vat
Laat zich nauwelijks omschrijven,
Maar als God me de gelegenheid biedt,
Dan zal ik u er wat over vertellen.]

Wie vervolgens op zoek wil naar een contrafact moet in de Liederen-

bank als eerste een liedformule opstellen, opgebouwd uit de volgende drie elementen:

1. Het rijmschema (dat tevens aangeeft hoeveel verzen de strofe lang is), in dit geval: ababbcbc (dus acht versregels per strofe).
2. De heffingen of accenten per versregel. Zoals gezegd doet het gedicht buitengewoon jambisch aan:

*Twas een wijnvat al gheheel,
Mit neghen banden wel ghebonden,
Alsoe volmaect datmen niet veel
Sijns ghelijcs een heeft ghevonden.
Die doecht die waer mi quaet te gronden
Vanden traen, die lach int vat,
Op dat mi God verliet die stonden,
Ic wilre u off segghen wat.*

De heffingen worden hier onderstreept weergegeven en blijken dus heel regelmatig op te treden. In de liedformule wordt dat: 44444444.

3. Het rijmgeslacht: er moet een onderscheid gemaakt worden tussen mannelijk (staand) en vrouwelijk (slepend) rijm.⁸ Hier betreft het: mvmvmm. Het mannelijk rijm wordt in de uiteindelijke liedformule weergegeven met hoofdletters, het vrouwelijk rijm met kleine letters. De liedformule komt er voor *Vanden Wijngaet* dan zo uit te zien: .4A.4b.4A.4b.4b.4C.4b.4C

Nu wordt de liedformule (in de eenvoudige vorm) aangeboden aan de zoekfunctie van de Liederbank.⁹ De zoektocht levert 93 treffers op, dat wil zeggen 93 (varianten op) religieuze en profane liedjes. Het eerste wat opvalt is dat de vroegste versie van een lied waar deze strofenbouw perfect bij aansluit een lied van rond 1400 is uit het *Haagse Liederhandschrift*. Het is een liefdeslied met jachtallegorie. Elk strofe sluit af met de regel: *Vrou, doch dinen wille met my!* (Vrouw, doe met mij wat je begeert!).

De lokalisering en datering van dit liefdeslied zitten dicht bij Hildegarsberch. Als het hier om dezelfde melodie gaat (wat we niet zeker weten), dan zou *Vanden Wijngaet* de eerste gedocumenteerde versie hiervan zijn. In veel van de gevallen wordt voor de melodie weer doorverwezen naar twee andere wijzen: 'Ik heb de wereld zeer bemind' (vanaf 1542) en 'Geef mij te drinken naar mijn dorst' (vanaf 1539). Eigenlijk zou het wel heel toepasselijk zijn als een lied over een wijnvat op de melodie van een drinklied zou staan.¹⁰ Alhoewel we niet met honderd procent zekerheid een melodie kunnen aanwijzen, begint het toch wel waarschijnlijk te worden dat Willem zo'n strofisch gedicht gezongen heeft. Maar misschien bleef het wel een uitzondering, want zijn overige strofische gedichten zijn beïndrukkend onregelmatiger van opbouw. Hoe langer zijn strofische ge-

dichten worden, des te onregelmatiger de versregels, terwijl er ook onjambementen over de strofegrens voorkomen.

Slot

Het is niet ondenkbaar dat Willem van Hildegarsberch zijn strofische gedicht *Vanden Wijnvaet* schreef op de al bestaande melodie van een drinklied (of een minneallegorie). De sprookspreker met het imago van een dorre, steile moralist had welbeschouwd meer performance in zijn gereedschapskist dan alleen maar serieuze sproken opdreunen.

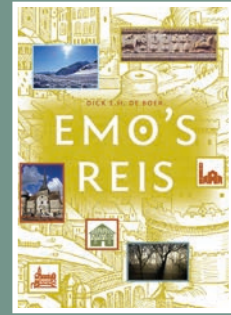
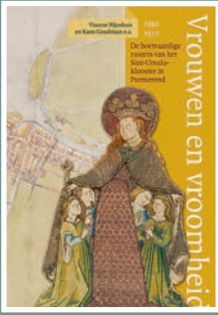
Onderzoek in de letteren begint momenteel steeds meer in de ban te raken van de *e-humanities* of *computational humanities*. Gelukkig hoeft *e-humanities* onderzoek niet altijd heel moeilijk te zijn. Ook dit is een vorm van *e-humanities research*: in dit geval speuren naar specifieke patronen in *big data* – voor het menselijk brein niet meer te overzien, maar voor de computer eenvoudig om op te sporen. Met een beetje geluk brengt zo'n onderzoek ons soms zelfs nog een stapje verder, namelijk tot een daadwerkelijke melodie waarop een strofisch gedicht gezongen kan zijn.

THEO MEDER

NOTEN

- 1 Gedoeld wordt op de historicus en televisiepersoonlijkheid, niet op de zestiende-eeuwse Gelderse krijgsheer.
- 2 Voor de sproken is steeds gebruik gemaakt van de editie W. Bisschop en E. Verwijs, *Gedichten van Willem van Hildegarsberch* (Den Haag 1870; herdrukt Utrecht 1981). Het boek is gedigitaliseerd te vinden op de website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL): <http://www.dbnl.org/tekst/hildoo2w-biso1-01/index.php>
- 3 Voor een moderne vertaling zie Ludo Jongen, Martine Meuwese, Bart Veldhoen e.a., *Wulpse wijven, geile gasten. Middeleeuwse pikante-riëen in woord en beeld* (Leuven 2014) 61-67.
- 4 Het zou immers best kunnen dat *Vanden Monick* niet van Hildegarsberch is. Een eerste steekproef met het programma Stylo wijst echter uit dat sproken als *Vanden Wijnvaet*, *Vanden Monick*, *Vanden Paep die sijn Baeck ghestolen wert* en *Vanden Serpent wel degelijk* allemaal van dezelfde auteur zijn.
- 5 Handschrift B (23 juni 1469, Oss) bevat 119 gedichten; handschrift H (ca. 1480, Holland) bevat 120 gedichten. Zie ook Theo Meder, *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegarsberch (ca. 1400)* (Amsterdam 1991) 15-34, en met name het stemma op p. 26.
- 6 Willem zegt dit op een moment dat de Hoekse en Kabeljauwse Twisten (1350-1490) tussen twee rivaliserende adellijke facties in Holland weer eens leken te zijn opgelaid. Een minnares van graaf Albrecht, Aleid van Poelgeest (ca. 1370-1392), kwam daarbij om het

- leven. Albrecht stond weliswaar zoveel mogelijk boven de partijen, maar vertegenwoordigde met het Beierse machtsblok toch de Kabeljauwen. Deze naam slaat op de schubachtige blauw-witte ruiten in het Beierse wapenschild; de naam Hoeken (vishaken) was een reactie daarop. Zoon Willem VI werd ervan verdacht met het Hoekse kamp te heulen en werd uit zijn rechten ontheven en verbannen. De zoon was dus niet aanwezig op het tweede huwelijk van zijn vader. Zie F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987) 46-53, en Meder (zie noot 5) 463-475.
- 7 Dat Hadewijch voor haar 45e strofische gedicht het Latijnse gezang *Mariae praeconio* (Loflied op Maria) had gebruikt was al snel duidelijk, omdat zij ook regels uit het Latijn citeert in haar lied (zie en beluister ook <http://www.liederenbank.nl/resultaatlijst.php?zoek=12407&actie=melodienorm&sorteer=jaar&lan=nl>). Hadewijchs veertigste strofische gedicht past prima op de melodie van *Ne me done pas talent* (Inspiratie krijg ik niet [door de maand mei om te zingen, maar door de liefde]) van de Noordfranse dichter Moniot d'Arras (zie en beluister ook <http://www.liederenbank.nl/resultaatlijst.php?zoek=3470&actie=incipitnorm&lan=nl>); Zie Louis Peter Grijp, 'De zingende Hadewijch, Op zoek naar de melodieën van haar strofische gedichten', in: Frank Willaert e.a. (red.), *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen* (Amsterdam 1992) 72-92; en Louis Peter Grijp en Frank Willaert, 'Brabantse begijnen tussen Atrechtse trouwvères en een Maastrandse minnezanger; Hadewijch dicht mystieke liederen voor haar vriendinnen', in: Louis Peter Grijp (red.): *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam 2001) 23-36.
- 8 Bij mannelijk of staand rijm volgt er na de beklemtoonde rijmende lettergreep niet nog een lettergreep (dus: vat-wat). Bij vrouwelijk of slepend rijm volgt er op de beklemtoonde rijmende lettergreep nog een onbeklemtoonde lettergreep (dus: gronden-stonden).
- 9 Zie <http://www.liederenbank.nl/strofezoeken.php?lan=nl>
- 10 Van de laatste melodie is ook een geuzenliedversie door het Utrechtse ensemble *Camerata Trajectina* te beluisteren (<http://www.liederenbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=87863&lan=nl>). De snelle refreinregels zijn duidelijk een toevoeging van later datum, maar de gedragen melodie zou zeer gepast zijn voor het strofische gedicht *Vanden Wijnvaet*.

Vrouwen en vroomheid. De boetvaardige zusters van het Sint-Ursulaklooster in Purmerend (1392-1572). (MSB 166), Vincent Nijenhuis, Koen Goudriaan e.a., 254 blz., gebonden, geïllustreerd (kleur), ISBN 978-90-8704-662-0, € 20,-

Het Sint-Ursulaklooster in Purmerend was een van de vroegste uitingen van de Moderne Devotie in Hollands Noorderkwartier. Dit boek beschrijft de geschiedenis van het klooster en het spirituele leven van de zusters.

Dick E.H. de Boer, **Emo's reis.** Een historisch-culturele ontdekkingsstocht door Europa in 1212. 8e herziene druk, 496 blz., ingenaaid, geïllustreerd (kleur), ISBN 978-90-8704-700-9, € 27,95

Aan de hand van talrijke documenten en mooie afbeeldingen schetst Dick E.H. de Boer een beeld van het landschap en de samenleving van het dertiende-eeuwse Europa, gezien door de ogen van abt Emo én door die van een moderne reiziger.

Truus van Bueren en Corinne van Dijk, **Overschilderd: van Gregoriusmis naar Bijbeltekst.** De Reformatie van de Utrechtse Jacobikerk. 341 blz., ingenaaid, geïllustreerd (kleur), ISBN 978-90-8704-678-1, € 29,-

Onder een tekstbord met Bijbeltekst in de Utrechtse Jacobikerk is een Gregoriusmis zichtbaar gemaakt. Dit boek analyseert de betekenis van de voorstelling. Bij de tekstkeuze speelde een conflict met de veel strengere calvinisten een rol.

UITGEVERIJ VERLOREN

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel. 035-6859856, fax 035-6836557
www.verloren.nl • bestel@verloren.nl